

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ճարուհակութիւն

9) «Աղուանների» դարձը, Անինսկու ասելով, տեղի է ունեցել վրթանէսի օրով, որ Գրիգոր Լուսաւորչի երկրորդ յաջորդն էր հայոց եկեղեցու աթոռի վրայ (էջ 16): Պ. Ա.-ին ոչինչ չի ասում Գրիգորի առաքելութիւնից առաջ Աղուանքում տեղի ունեցած առաջին քարոզութեան մասին, ոչ էլ Աղուանքի թագաւորի մկրտութեան մասին Գրիգոր Լուսաւորչից, թէեւ ձեռին ունեցել է Մովսէս Կաղանկատուացուն: Գրիգորի ժամանակ Աղուանից աշխարհի քրիստոնէութեան մասին խօսում է նաև Գրիգոր Լուսաւորչի վարքի նորագիւտ հին բնագիրը:

10) Ներքին կեանքի, աւատական կազմութեան և առհասարակ Հայաստանի հին հասարակական կենցաղավարութեան անհասկացողութիւնը և Հայաստանում միապետական դադաւարներ որոնելը հեղինակին միանգամայն դրել են ծուռ հայեցակէտի վրայ և այդ բանի շնորհիւ աւելի է մեծացել Հին Հայաստանի եկեղեցական կեանքի դէպքերի գնահատութեան անճշտութիւնը, այդպէս, մանաւանդ Պապի և Ներսիսի չրջանի նկարագրութեան մէջ:

11) Գրքի վրայ ողբալի կերպով է ազդել հայերէն լեզուի չիմանալը Դաւանաբանական հատուածների թարգմանութեան անճշտութիւնները կարող են ծառայել շատ թիւրիմացութիւնների աղբիւր: Այդպէս օրինակ, յենուելով, ակներև է, սովորական դարձած, և ուրիշ հետախոյզների կողմից էլ իւրացրած, նորագոյն հայերի անճիշտ մեկնութեան վրայ, որոնք (հայերը) հեռու են եղել պարզ հասկանալու հին-հայերէն լեզուն, պ. Ա.-ին մեղադրում է (էջ 67) Լեւոնի Տօմարի հին թարգմանողին այն բանում, որ նա ոմն եւ միւսն բառը թարգմանել է հայկական ոմն եւ ոմն, մի դարձուած, որը հայոց լեզուի

ողու համաձայն միայն շնչաւոր էակի է տրւում, և ոչ թէ անշունչ առարկայի: Մինչ իրապէս ումն շատ յաճախ գործ է դրւում նաև անշունչ առարկաների համար, մասնաւոր հելլենասիրական շրջանի յիշատակարաններում: Այդ բանից յետոյ չի կարելի զարմանալ պ. Ա.-ու համարձակութեան վրայ, երբ նա, հայոց լեզուի մասին դատելիս, այդ լեզուն չիմանալու պատճառաւ, ինքը կատարած ուրիշներից, իրան թոյլ է տալիս այդ բառական պաշարի կողմից ամենահարուստ լեզուի խեղճութեան մասին խօսել և հաստատել, իբր թէ «հայոց լեզուի համեմատական աղքատութեան շնորհիւ բնութիւն կամ էութիւն, գոյութիւն և անձնաւորութիւն հասկացողութիւնները միայն բնութիւն բառով են արտայայտել»:

Բառադիտական կողմից ոչ միայն աղքատութիւն զգալի չէ, այլ ընդհակառակը, հարստութիւնն է ճնշում, որովհետև պ. Ա.-ուն հետաքրքրող դարձուածներէ մի քանիսի համար հայոց լեզուի մէջ մի քանի բառեր կան. և հայոց եկեղեցու պատմագրի պարտքը կայանում է հէնց նրանում, որ գլուխ հանի հայոց աստուածաբանական տերմինոլոգիայից, և ոչ թէ նրանում, որ արհամարհելով, այդ՝ հայ լեզուի վրայ զուր մեղադրանք բարդի:

Գիտութեան պակասութեամբն էլ հէնց բացատրւում է ոչ միայն պ. Ա.-ու տրամադրութիւնը, որ այնքան տկար յայտնի կողմնակալ է, այլ նաև նրա վերաբերմունքը դէպի առարկայի գրականութիւնը և դէպի աղբիւրները:

Հեղինակը շնորհիւ այն բանի, որ խելամուտ չէ եղել համեմատաբար նոր ժամանակուայ հայկական մտքի զանազան հոսանքներին, ընկել է կեղծ դրութեան մէջ և միջոց չի ունեցել ուղիղ ճանապարհի վրայ կանգնելու նաև այն դէպքերում, երբ նիւթերը իրենք էին նրան դէպի այդ կողմը հրում: Օրինակ, որ Ա.-ին չգիտէ, որ հայ ունիթուները, նոցա թւում նաև մեծ ծառայութիւն մատուցած մխիթարեանները, բնականաբար, մեծացնելով հայ եկեղեցու մէջ կաթողիկոսական գծերը և յամենայն դէպս այդ գծերի վրայ աւելի են ծանրացել, իսկ Ռու-

պատանի ուսումնական հայերը հարթում էին մայրենի եկեղեցու առանձնայատկութիւնները և հնար եղածին չափ աշխատում էին ցոյց տալ յունական եկեղեցու հետ նոյնութիւնը։ Ինքը պ. Ա.-ին է այդ նկատում, օրինակ էջ 183 Խոյզաբաւեանի աշխատութեան մէջ եղած օտարոտի ակնարկները, (Պատմական յիշատակարաններ հայոց եկեղեցու դաւանութեան Ա. ՊԲ, 1847 Исторические памятники въ роученія армянской церкви). Ինչ խօսք, որ հարկաւոր էր այդպիսի ձեռնարկներից օգտուել մեծ զգուշութեամբ, մինչդեռ հէնց դրանք են կազմում իմաստութեան դուբերը, որտեղից պ. Ա.-ին ոչ միայն փաստերն է բաղդում, այլ ըստ էութեան նաև լուսաբանութիւնը, առանց հարկաւոր քննութեան։

Ժամանակակից գրականութեան հետ հեղինակին ամենեւին ծանօթ է։ Բաւական է նկատել, որ պ. Ա.-ին ամենեւին տասից աւելի այժմապրող հայագէտների և ուսումնականների վկայութեանը չի դիմում, որոնք եւրոպայում պարագլուխ են հայոց եկեղեցու պատմութիւնով։

Հեղինակը համարձակութիւն է աւել գրելու հայոց եկեղեցու պատմութիւնը և այն էլ, ոչ միայն ծանօթ է հարցերի ներկայ մշակման հետ, որոնք ուղղակի կապ ունին նրա նիւթի հետ և որ գտնւում են արեւմտեան — եւրոպական և ռուսական գրականութեան մէջ, այլ, անկասկած, ոչ մի հասկացողութիւն չունի նաև հայկական հարուստ և զանազանատեսակ ամենակարեւոր աղբիւրների մասին (լրութւմ եմ վրացական խիստ կարեւորների մասին), ինչպիսիք են հայոց եկեղեցական ժողովների և հայրապետների կանոնները, թղթերի ժողովածուները, նշանաւոր գործիչների վարքերը, ջատագովական և այլ յիշատակարաններ, որոնք Հայաստանի եկեղեցական կեանքն արտացոլում են աւելի գրական և աւելի պայծառ գոյներով։ Ինչ որ պատահաբար, երկրորդ ձեռքերից այդ աղբիւրներից օգտուել է, միայն ծովի միջից կաթիլներ են։ Երբոր 22—23 երեսներում, նկարագրելով Ներսէս կաթողիկոսի բնակութիւնը՝ հիմնուած հայոց պատմագիրների վրայ, — պ.

Ա.-ին խօսում է այդ ընաւորութեան մանրամասնութեան մասին, թէ այդ ընդհանուր նկատողութիւնները, դուրս աանութիւնները, առանց յիշատակելու ամենաճիշտ փաստեր, արուեստական չափազանցութիւնների կերպարանք են ընդունում և կորցնում են իրենց արժէքը, որովհետեւ մերկացնում են այն հանգամանքը, որ Ներսիսի գործունէութեան մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ չեն եղել» (էջ 23), պէտք է կարծել, հաւանական, այդպէս է կարծում նաև հեղինակը, և որ նա, պ. Անինսկին, մինչև այդ դատաստանը, նախապէս իրեն նեղութիւն է տուել «փաստերի մասին հայոց աղբիւրները վերատուգել», բայց այդ մոլորութիւն կլինէր: Պ. Ա.-ու վարկածները վայր ի վերոյ են: Ակներև է, նա ծանօթ չէ Ներսիսի կենսագրութեան մասին, պատմագիրներից անկախ, գոյութիւն ունեցող նիւթերին:

Պ. Ա.-ին ուրիշներին, օրին. Էմինին, ենթարկում է քննութեան այն հարցի առթիւ, թէ Սահակը չի մերժել Քաղկեդոնի ժողովը: Ակնյայտ է, պ. Ա.-ին միանգամայն անտեղեակ է Սահակի իսկական թղթին, որը հրատարակուած է Պաղեստինիան Պրավօսլաւ ժողովածուի մէջ հայերէն՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ (Сборникъ Православнаго Палестинскаго Общества 1892. Вып. 31, т. XI. Вып. I, стр 265—279). դա ամբողջովին նուիրուած է Քաղկեդոնական ժողովի հերքմանը:

Դիտաւորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հեղինակը ծանօթ չէ եղել հին հայկական գրականութեան զանազան հոսանքներին, նա անկարող է գտնուել հիմնովին օգտուելու այն սակաւաթիւ աղբիւրներից, որոնց հետ գործ է ունեցել: Այդ է պատճառը, որ պ. Ա.-ին ակփականել է հայկական ընդհանրացած հասկացողութիւնը Հայաստանում եղած քրիստոնէութեան ծագման մասին Գրիգոր Լուսաւորչի հետ Տրդատի օրով, և ոչ թէ գրական — պատմականը, որն ընդգծում է թէ ամենամուսուկան աշխատութիւնների մէջ և թէ ամենահին հայկական յիշատակարաններում, ամենից շոշափելի Ս. Գրքի

Թարգմանութիւնների առանձնայատկութիւնների մէջ:

«Խնչու համար են», հարցնում է պ. Ա.-ին (էջ 11), «Կեսարիան ընտրել Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար» — «Հաւանական այն պարզ պատճառով, որ ինքը Գրիգորը պատկանում էր Կեսարու — Կապադովիական եկեղեցուն», անմիջապէս պատասխանում է պ. Ա.-ին: Մեր պատմագրի գլուխը չի եկել ուրիշ, ոչ պակաս աստիճանի պարզ մեկնութիւն, և որը աւելի է հաստատում թէ հէնց Ագաթանգեղոսի պատմութիւնով, թէ ուրիշ շատ փաստերով, մանաւանդ Ս. Գրքի քննութիւնով, որ Գրիգորը ամբողջ Հայաստանի եպիսկոպոս է ձեռնադրուել նրա համար, որ նրա վարքի մէջ ունենք կեսարական միտաւորեալ առասպել յունական ծագումով, թէև հայկական մշակութեան բովից անցած:

Եւ այդ, ինչպէս այժմ է պարզւում, ոչ միայն պարզ, այլ թոյլ եմ տալիս մտածելու, նաև ամենահաւանական ճշմարտանման բացատրութիւնն է:

Նաև Գրիգորի և Տրդատի Կոստանդին կայսեր հետ միանգամայն առասպելական հանդիպումը յայտարարւում է իբրև իրողութիւն (էջ 13) շնորհիւ հեղինակի անհիմն ենթադրութեանը, միայն թէ հանդիպումը ոչ թէ Հոռոմոսն է տեղի ունեցել, այլ «Արևելքի որևիցէ տեղում», գուցէ Նիկոմիդիայում»:

Հայոց պատմագիրների առասպելական տեղեկութիւնները պ. Ա.-ին առաջ է բերում իբրև արդէն քննութեամբ վերստուգուածներ, օրինակ այն տաճարների մասին հաղորդածները, որոնց մէջ հնդկական կուռքերին դոհ էին մատուցանում (էջ 12):

Հեղինակը (էջ 43—44 et pas.) հայոց պատրիարքների բնաւորութեան նկարագիրը փոխ է առել Փաւստոսից, որը յայտնի է իբրև յունական համակրութիւն ունեցող մի հեղինակ և որը հայոց կաթողիկոսներին յունական կամ ասորական շքրջանին պատկանելուն համեմատ — առաջիններիին դրական տիպերով է ներկայացնում, երկրորդներին՝ բացասական:

Նա կրկնում է Ե դարու դէպքերի միտաւորեալ նկարագրութիւնը, մանաւանդ հայերի ապստամբութիւնը (էջ 46), և այդ առաւել զարմանալի է նրանով, որ հեղինակը ինքը միակ իրեն մատչելի աղբիւրները յայտարարում է կամ չափազանցնում (Եղիշէն), կամ չափ չճանաչող (Ղազար), թէև այդ էլ պիտի տեսել, որ պ. Ա.ու բերանում այդպիսի կարծիքը միանգամայն վայր ի վերոյ է:

Պ. Ա.-ին, յափշտակուելով իւր մեկնաբանութիւններով, աղճատ ձևով է ներկայացնում հայոց պատմագիրներ իսկական վկայութիւնները. այդպէս, օրինակ՝ 137 երեսում, ցանկանալով ցոյց տալ պատկերամարտութեան տարր հին—հայկական եկեղեցու մէջ, նա հաստատում է, որ սրբերի պատկերներ նկարելը հայերի մէջ աւելի շուտ զարգերի՝ քան պատկերների նշանակութիւն են ունեցել, որ «սրբերի պատկերների հետ միասին նկարում էին թռչունների, գաղանների և սողունների պատկերներ»:

Այդ—ճիշտ չէ: Թէ վրաց, այնպէս էլ հայոց եկեղեցիներում բուսական և կենդանական օրնամենտները ծառայել են իբրև զարդեր, այլաբանական կերպի տակ դնելով եկեղեցու խորհուրդները, գլխաւորապէս ծանօթ «Բարոյախօսի» գրուածքի նիւթերի հետեւողութեամբ: Այդ օրնամենտներով սովորաբար զարդարում էին եկեղեցին դրսից, ինչպէս որ պարզ վկայում է Թովմա Արծրունի պատմագիրը (ՍՊԲ 298), որին պ. Ա.-ին վկայութեան է կանչում: Նոյն պատմագիրը ի միջի այլոց առանձնապէս խօսում է «ոսկէպատ պատկերօք» պատկերների մասին (էջ 299, տես Зап. Вост. Отд. 1893, т. VIII, էջ 87), որի մասին լռում է պ. Ա.-ին, գուցէ, չիմանալուց:

Քանի որ հեղինակն այդքան ցանցաւ պաշար ունի և դրա հետ միացած է համարձակութիւն, շատ բնական է, որ նրա դատողութիւնները դէպքերի պատճառական կապի մասին չեն ներկայացնում փաստերի տրամաբանական եզրակացութիւնները: Անհրաժեշտութիւնից ստիպուած որևէ կերպով կապել դէպքերը, հեղինակը այդ կարողացել է կատարել խիստ անհաստատ հողի վրայ՝ Հայաստանի քա-

ղաքակրթական—պատմական կեանքի աղքատիկ ծանօթութեան վրայ և միշտ յենում է արտաքին, գլխաւորապէս քաղաքական, յաճախ, հակասական դիտաւորութիւնների վրայ, այդպէս օր. 126 երեսում հեղինակը պնդում է, որ արաբները հայերին ներշնչել են իրենց հայեացքները պատկերների և պատկերայարգութեան մասին, և միտասը տող յետոյ իմանում ենք, որ «Յազկերտ երկրորդի հալածանքը պատկերների դէմ բացել է քրիստոնեաների աչքերը... Հայերը ընդդիմադրութեան բնական ոյժով մղուած, սկսել են պատկերայարգութիւն, այդ բանին նաշելով, իբրև նախնիքներից մնացած մի տւանդի վրայ, որը հալածում են անհաւատները»

Սակայն միշտ էլ կարելի չի եղել գտնել այդպիսի «արտաքին պատճառներ» հայոց եկեղեցական—պատմական կեանքի երևոյթների մեծագոյն մասը բացատրելու համար։ Եւ նա իւր գրքի մէջ խիստ զգայուն է դէպի քաղաքական խարդաւանանքները և հնարագիտութիւնները և ուշադիր է դէպի երեւակայեալ կամ իսկական ինտրիգանտների և կասկածելի անձնաւորութիւնների գործողութիւնները, որոնք ամեն երկիրներում, ամեն ժամանակ վարպետութեամբ յարմարւում են հասարակական ամենատեսակ շարժումներին, պ. Ա.-ին դէպքերի «ներքին պատճառները» դրել է հայկական բնաւորութեան առանձին գծերի մէջ, որի մասին, ակներև, նա ունի դարձեալ միանգամայն պատրաստի ընդհանրացած (шаблонный) հասկացողութիւն։

Ուրիշ կերպ իսկապէս լինել չէր կարող, հեղինակը ոչ մի հասկացողութիւն չի ունեցել հայաստանի տեղական կեանքի բարդ քաղաքակրթական պայմանների մասին, նրա հասարակական և գասակարգային զանազանատեսակ շահերի մասին, այդ երկրում պարբերաբար միմեանց փոխարկող ազգային թարմ ոյժերի մասին, որտեղ անկեղծ կերպով յափշտակուել են քրիստոնէական թէ տեոական և թէ գործնական հարցերով, որտեղ ստեղծել են աստուածաբանական խիստ հորուստ դրականութիւն, խիտ

կերպով Հայաստանի մակերևոյթը ծածկել են վանքերով և եկեղեցիներով, որոնք այդ շինարարութիւնը դիմել տակն էլ են մտցրել, որ ինչպէս տեսնում ենք բազմաթիւ այրերում շինած տաճարներից, մատուռներից, անուպատականների ճղնարաններից, որոնք մշակել են ինքնեւակ եկեղեցական ճարտարավետական ոճ ելին:

Եւ ստիպուած էր հայոց եկեղեցու առեղծուածը որոնել կամ արտաքին երևոյթների մէջ, կամ թէ առանձին անհատներին, մեծ մասամբ բացասական յատկութիւնների մէջ, գլխաւորապէս հայերի «աւերութեան», «ցասկօտութեան», «հպարտութեան», «խոցուած ինքնասիրութեան», «հակառակասիրական օգու» մէջ, մինչև անգամ «նոցա յատուկ ինքն իր դրութիւնը ոչնչացնելու շնորհք»¹⁾ մէջ ելն. այդպէս օրինակ հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման նուիրուած երեսները, այն միակ նորութիւնը, ինչ որ տուել է պ. Ա.-ին, հետեւեալն է, որ ամեն բանի մէջ նա նկատում է միջանիսի սնապարծութիւնը, միւսների փառասիրութիւնը, ատելութիւնը, փառաւորանքը, թշնամանքը ևլն. ևլն: Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագումը Հայաստանում հեղինակը վերադրել է միայն երեք «արաքին գործօնների» (էջ 136). 2) «յոյների ձգտումը . . հայերին իրենց կողմը գրաւել», 2) «գորան հակադիր՝ արաքների ցանկութիւնը՝ հայերին հեռացնել յոյներից և իրենց ազգեցութեան ներքոյ պահել», 3) «հայոց ձգտումը՝ հասնել կատարեալ աղատութեան, օգտուելով յոյների և արաքների մրցումից և շահագործելով մէկին և թէ միւսին»: «Զորքորդ նոր գործօնը» հեղինակը համարում է «հայոց նախարարների նա-

1) Այս գրքի մասին իւր ժամանակին քննական մի յօդուած է գրուել ամսօրթերթիս էջերում, ուր մէջ դարձեալ ցոյց են տրուած Ա.-ու աշխատանքի խոշոր թերութիւնները: Տես Արարատ, 1902, Մաքտ, էջ 355-342ս

2) Ծն. երես 35. «Հայերը միշտ աչքի են ընկել իրենց գրութեանը վնասելու շնորհքի մէջ և այս անգամ էլ իրենք իրենց հաւատարիմ են մնացել» ևլն:

խանձը դէպի այն մէկը, որ իրենց միջից ձգտում էր հայոց թագաւորի աստիճանին հասնելուն:

Այդ կողմից բնորոշ է թէ նա ինչպէս է հասկանում հայոց և պարսից մէջ տեղի ունեցած կրօնական պատերազմը, պատմական դրամայի այդ մի էջը, որը ծագել է քրիստոնեայ արեւելքում Դ—Ե դարերում, շնորհիւ զանազանատեսակ, ոչ միայն արտաքին քաղաքական՝ այլ ներքին, հասարակական, դասակարգային և կրօնական պատճառների: Պ. Ա.-ու մեկնութիւնը (էջ 52) ոչ միայն անհիմն է, այլ իւր գծով ձեռով ողորմելի է, եթէ նրա մեկնութիւնը մինչև անգամ համեմատելու լինինք հին հայոց պատմագիրների միակողմանի տեսութեան հետ: Առաջաւոր Ասիայի քաղաքակրթական կեանքի այդ պատմական դէպքերը, որոնք ընդգրկել են նաև Հայաստանը, պ. Ա.-ին մեկնում է իբրև հիւանդոտ պատասխան «դիւրազդաց հայերի սրտերից» Պերոզ թագաւորին նոցա մասին արտայայտած արհամարհական կարծիքի պատճառաւ և իբրև «նախանձի լափումն» հայերի կողմից «դէպի այն անձինք, որոնք զուրկ լինելով ընդունակութիւններից, լաւ պաշտօնների մէջ էին»:

Ընդհանրապէս այդ Հայոց եկեղեցու Պատմութեան մէջ ոչ քննութեամբ հաստատուած գիտական նկարագրութիւն կայ, ոչ ուղիղ կերպով վերարտադրուած է հայկական աւանդական հասկացումը, դրա փոխարէն գտնում ենք համբակի մի աշխատութիւն, առանց հարկաւոր մասնագիտական կրթութեան և որը ընդհանրապէս ծանօթ չէ հայոց եկեղեցու պատմութեան աղբիւրների ժամանակակից մշակմանը:

Իբրև եղբակացութիւն պ. Ա.-ու քննութեան ենթարկուած երկու աշխատութիւնների, մասնագէտին ոչինչ չեն տալ, իսկ ոչ—մասնագէտներին կարող են ներշնչել մի շարք խոշոր մոլորութիւններ:

W. Riedel. Katalog der christlichen Schriften in arabischer Sprache von Abul-l- Barakat- Ռիսել, Աբուլ-Լ-

Բարաքաթի ցուցակ արաբերէն լեզուով եղած գրքերի։ Այդ ցուցակը թարգմանութեամբ հրատարակուել է Nachrichten von Königl. Ges. d. Wissen. zu göttingen, 1902, heft 5, էջ 635-706)։

Յուցակի մէջ հայերէն գրութիւններ յիշատակուել են.

1) Պետրոս հայ արեղայի՝ Հաստատութիւն հաւատոյ ի մայրն Տեառն Քրիստոսի (էջ 661), 2) երեք ճառք Գրիգորի, եպիսկոպոսին Հայաստանի (էջ 664) և 3) երկու ճառ «Ափրոսեայ», եպիսկոպոսին Հայաստանի (էջ 665)։ Յուցակում մի գլուխ էլ (էջ 658-659) նուիրուած է հայերի նորոգութեան թիւններին։

D. H. Freiherr von Soden, Bericht über die in der Kubbet in Damaskus gefundenen Handschriftenfragmente. Դ. Հ. Ֆրեյհեր փոն Սոդեն։ Տեղեկութիւն Դամասկոսի կուրբէթում գտնուած ձեռագիրների հատուածների մասին Sitzungsber. d. Kon. preuss. Akademie d. Wiss. XXXVIII, XXXIX, XL, 23, 30, Յուլիս, 1903, էջ 825-830), որից երևում է, որ Դամասկոսի մզկիթի թանգարանում գտնուում են բազմաթիւ «հայերէն լեզուով» (էջ 828) և սակաւաթիւ «վրացերէն լեզուով» հատուածներ, վերջիններս դեռ չեն կարգացուած։ Նոյն տեղում (էջ 831-840) Հարցախը տեղեկութիւն է տուել պրոֆ. Մառի և Ջափախովի 1902 թ. արեւելք կատարուած ճանապարհորդութեան մասին։

Fr. M. E. Pereira, Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Այս աշխատութիւնը մենք արդէն յիշատակել էինք առանց կարողանալու նրա մասին շատ բան ասել. որովհետեւ մեր ձեռին չունէինք ոչ բուն աշխատութիւնը. - (տես Արարատ 1904 էջ 89-90)։ Այժմ առաջներս է պրոֆ. Մառի բաւական ընդարձակ զեկույցումը, որից քաղում ենք հսկան մասերը։

Եթովպական գրականութեան մէջ կայ՝ Մաւրս կրօնաւորական և մաւրսիոսութիւն ս. Գրիգորի հայոց

պատմութիւն (երկու ձեռ. մէկը Բեռլինի արքայական գրատուն. ms. or. fol. 117 Համեմ. Dillmann, Verzeichniss der Abessinischen Handschriften der königlichen Bibl. zu B. Berlin 1878, էջ 56, cod. 86, № 7 և քրիստոնեական մուշղէյումում, ms. or. 687 և 688, Համ. Wright, Cat. of the Ethiopic manuscripte British Museum, London 1877, էջ 159-161, cod. CCLIII. № 35) գրուածքը, որը կազմում է ԺԴ և ԺԴ դարերից ծագած սրբերի վարքագրական ժողովածուի (gadla Samaetat) մի մասը: Հրատարակչի կարծիքով Լուսաւորչի վարքի եթովպերէնը թարգմանուած է յունարէն Ագաթանգեղոսի պատմութեան արարերէն թարգմանութիւնից: Յունարէն բնագիրը խիստ կրճատուած էր. հաւանական դեռ արար հեղինակի կողմից, բայց այն ձևով, որ եթովպերէն թարգմանութիւնը պահպանել է պատմուածքի հետաքրքրական մասը և բանաստեղծութիւններից էականները, ինչ որ կայ յունական բնագրում: Թէ թարգմանութիւնը կատարուել է արաբերէնից, ապացուցւում է եթովպերէնում պահուած անունների արաբական ձևերով, որոնք միանգամայն հասկանալի են արաբական տառերի ձայնաւորների կէտերով:

Վարքի եթովպական հեղինակի տեղը և ժամանակը յայտնի չէ, ձեռագիրը ԺԵ դարուց և ըստ Պերեյրայի կարող է ծագել ԺԴ վերջերից կամ ԺԵ սկզբից և տեղն էլ ենթադրում է եգիպտոս, ուր այդ ժամանակները կային հայ և հարէշ վարդապետներ (էջ 8-9):

Հարէշները Լուսաւորչի տօնը կատարում են «տահատ» ամսի 15-ին, նրա հանգստեան օրը և այդ օրն էլ կարդում են նրա վարքը: Այդ օրը յատուկ պաշտօն կայ. կարգ Սրբոյն գրիգորի (Բրիտ. Մուզ. ms. or. 545 և 546, Բեռլինի թաղ. գրադ. ms. or. quart 414 և Pet. Nachricht 36. Պարիզի Ազգ. գրատ. ms. eth. 67, 74, 75 և 76): Եթովպական Յայսմաւուրքով «տահատ» 15-ին կատարում են հայոց պատրիարքի ս. Դրիգորի մահուան տօնը (Zotenberg, Cat. des manuscrits eth. de la Bibl. Nat. էջ 168, Dillmann, Cat. cod. man. Bibl. Bodleianae Oxoniensis,

pars, VIII, cod. aeth. Oxonii 1848. էջ 48): Այս յօդուածը թարգմանութիւն է, ասում է Պերեյրան, «նոյն սրբի մասին խաչական յայտաւորքի» «կիրակ»ի 15-ին կարդացած յօդուածին (*Wüstenfeld, Synaxarium, das ist Heiligen-Kalender der Coptischen Christen, Gotha 1879, էջ 182*): Եթովպական Յայտաւորքի մէջ (*Zotenberg. յօդ. էջ 156*) «Մասկարամ»-ի 19-ը նշանակուած է յիշատակ ս. Գրգորի, և դրա համապատասխան յօդուածը ծագում է նրանից, որ նոյն սրբի մասին խաչական Յայտաւորքը կարդում է «տուտ»ի 19-ին (*Wüstenfeld, յօդ. էջ 34*) (էջ 9):

Յետոյ Պերեյրան յայտնում է, որ Լուսաւորչին հարէշները տօնում են «անարիւն նահատակ» և նրա անունով ճանաչում են մի գրուած՝ և խօսք յաղագս Աստուածութեան Յիսուսի Քրիստոսի գրուած ընդդէմ հրէից: Եթովպական եկեղեցու կանոնների ժողովածուի մէջ (*Բրիտ. Մուզ. ms. or. 481, Բեռլին թաղ. գրատ. ms. or. fol. 396 և 398, Պար. Ազգ. գրադ. ms. eth. 95*) (էջ 9—10): Բնագիրը երկու յիշած ձեռ. համեմատ. յառաջաբանը 1-11 էջ) եթովպերէն (էջ 12-23). տարբեր ընթերցուածք (էջ 24-27), պորթուգալական թարգմանութիւն (28-40 էջ) և ցանկ յատուկ անունների (էջ 41-42): Բեռլինի ձեռագրից օգտուել են առաջուց *Ludolf, Lexicon aethiopicolatinum* և *Winkler, Keimelia Bibliothecae regiae Berlinensis aethiopica descripta, Erlangae, 1742 էջ 35* ևն. (Վերջի երեք տեղեկութիւնները քաղել ն. Մառի նկատողութիւններից. տպած. *Записки Вост. От. II. Р. Арх. Qđm. т. XV էջ 0185-0588*):

Մեծագլ վարդապետ